

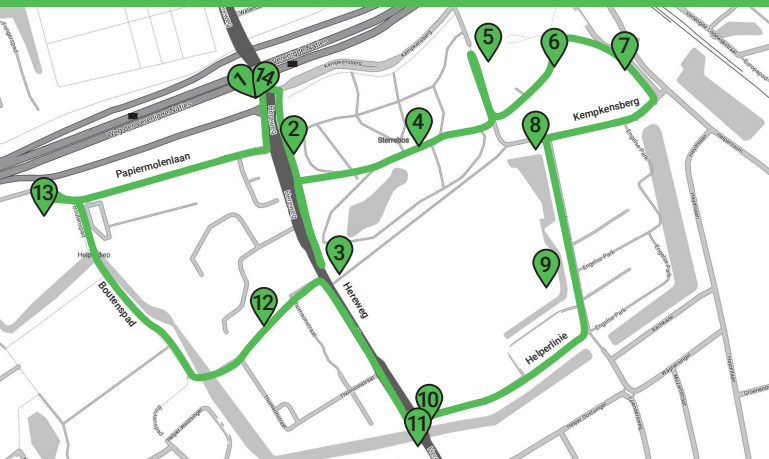
GEHEUGENTRIP

KUNSTROUTE.

3,5KM

KUNST.

1 Geheugenbalkon.	8 Gedenksteen interneringskamp.
2 Theekoepel Sterrebos.	9 Muurschildering Van Mesdagkliniek.
3 Joods Monument.	10 Puls!.
4 Sterrebos.	11 Stadswapen.
5 Kubusproject.	12 Bunker.
6 Kempkensberg.	13 De Papiermolen.
7 Rock 'n Roll.	14 Geheugenbalkon.

KUNSTROUTE.

Op de hoek van de Hereweg en de zuidelijke ringweg in Groningen staat het *Geheugenbalkon*. Dit uitkijkpunt geeft een blik op de toekomst van de stad en is tegelijkertijd een knipoog naar het verleden.

Deze kunstroute is speciaal samengesteld in het kader van de oplevering van het *Geheugenbalkon* in juli 2021. De route neemt je mee langs verschillende plekken ten zuiden van de ring die iets bijzonders vertellen over de geschiedenis van het gebied, maar daarnaast vaak ook nog heel actueel zijn. Het zuiden van Groningen is altijd een belangrijke plek geweest voor het contact met zowel vriend als vijand van de stad en dat is terug te vinden in haar rijke geschiedenis.

Aan verschillende locaties op de route zijn audiofragmenten toegevoegd. De soundscapes, gedichten en muziekfragmenten brengen zo het verleden tot leven. De fragmenten zijn te beluisteren met behulp van je telefoon en een koptelefoon. Scan de QR-code hiernaast en je belandt op de webpagina waar alle audiofragmenten te vinden zijn.

GEHEUGENTRIP.

Het *Geheugenbalkon* vormt een uitkijkpunt bij de verbouwing van de zuidelijke ringweg waar de weg onder de grond verdwijnt. Bovenop komt een nieuw park: het Zuiderplantsoen. Vanaf 13 meter hoogte kijk je uit op de stad die zich vernieuwt en bevind je je tegelijkertijd op een stukje geschiedenis. De toren verbindt het heden met het verleden, vandaar ook de naam *Geheugenbalkon*. In het bouwwerk heeft architectuurstudio Studio L A een bestaand stuk ringweg, inclusief vangrail, hergebruikt.

Het *Geheugenbalkon* is gerealiseerd in opdracht van Kunstpunt Groningen, in nauwe samenwerking met Combinatie Herepoort – die de ombouw van de zuidelijke ringweg uitvoert – en de gemeente Groningen.

Studio L A is opgericht door architecten Lorien Beijaert en Arna Mačkić. In hun werk onderzoeken ze maatschappelijke kwesties, fenomenen en verhalen en plaatsen dit in een nieuw perspectief.

Audiofragment: luister naar Lorien Beijaert en Arna Mačkić, de architecten van Studio L A, over hun idee en ontwerp van het *Geheugenbalkon*

1

GEHEUGENBALKON.

Deze theekoepel is een van de vier thee-koepels in Groningen. De theekoepels staan bijna allemaal aan de zuidkant van de stad. Dit was van oudsher de groene en wat nettere kant van Groningen. Veel rijke mensen zochten hier hun toevlucht als het te warm werd in de stad. De naam theekoepel is overigens wat misleidend: er werd namelijk vaker jenever geschonken dan thee.

De theekoepel aan de Hereweg is ooit gebouwd om van de natuur in het Sterrebos te genieten. In 1818 werd het bos verkocht aan belastinginnehmer Sebastiaan Mattheus Sigismund de Ranitz, die er direct een liet neerzetten. Nadat de zoon van Ranitz in 1916 overleed, verloor de familie het eigendom van het gebouw. De Nederlandse kunstschilder Siep van den Berg heeft het daarna jarenlang als atelier gebruikt.

De zuidelijke ringweg heeft ook in het verleden een rol gespeeld bij deze theekoepel. Het gebouw stond oorspronkelijk aan de andere zijde van de Hereweg, naast de Zuiderbegraafplaats. Door de aanleg van de zuidelijke ringweg werd de theekoepel tussen 1963 en 1964 afgebroken en op de huidige locatie opnieuw opgebouwd. Het is nog steeds in gebruik als atelier.

Het *Joods Monument* dat hier naast de Van Mesdagkliniek staat, herinnert aan de ruim 3000 Joodse Groningers die in de Tweede Wereldoorlog om het leven zijn gebracht. Het is gemaakt door de Pools-Groningse Eduard Waskowsky (1934-1976). De enige richtlijn die hij meekreeg voor het ontwerp was dat het monument een menora moest bevatten – een zevenarmige kandelaar.

Het maakproces ging behoorlijk moeizaam. Niet alleen viel het kunstwerk vier keer zo duur uit als verwacht, ook de vervaardiging van de handen verliep traag, waardoor de beeldhouwer in verschillende rechtszaken belandde (zowel tégen hem als door hem zelf aangespannen). Het monument werd hierdoor bijna zeven jaar na de geplande datum pas opgeleverd en was toen nog niet af. Dat je maar zes handen op een sokkel ziet staan, komt namelijk doordat de kunstenaar overleed voordat hij de zevende kon voltooien.

Jaarlijks vindt op 4 mei een stille tocht plaats vanaf het *Joods Monument* naar het verzetsmonument *Sint Joris en de Draak* op het Martinikerkhof.

Audiofragment: luister naar het gedicht 'Ben Ali Libi' van Willem Wilmink, voorgedragen door wijkbewoner Emiel Miedema

3

JOODS MONUMENT.

4

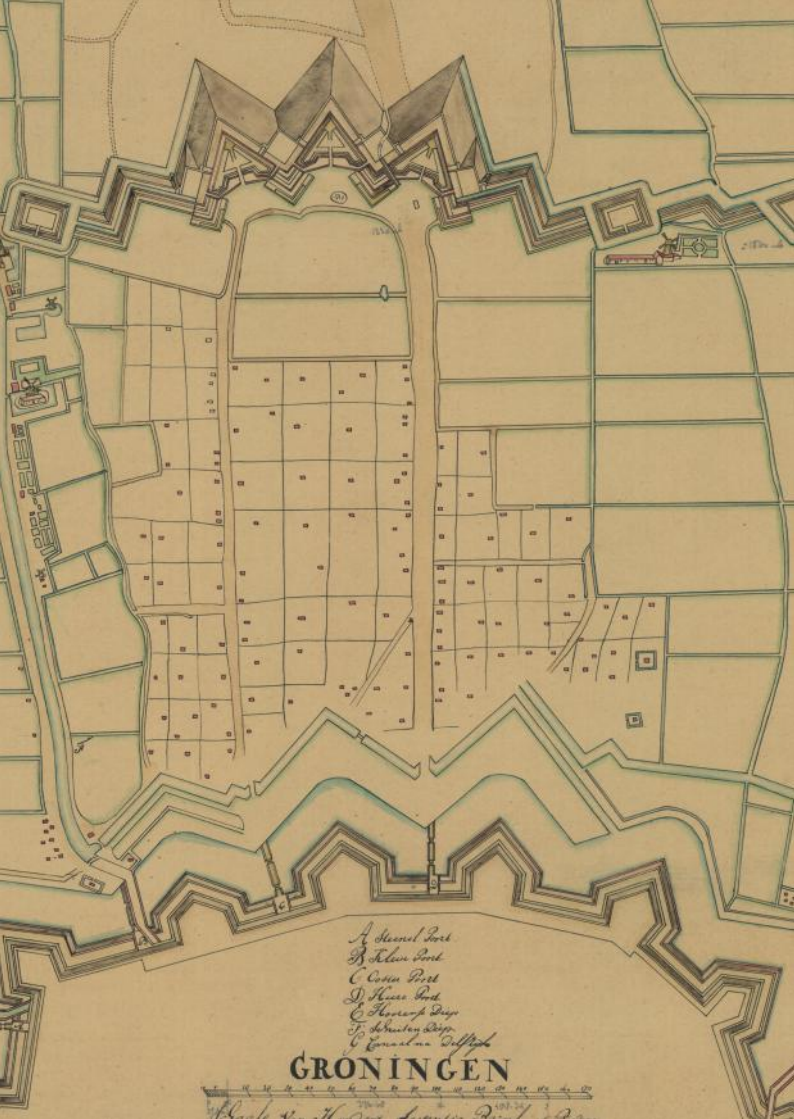
Het Sterrebos was het eerste openbare wandelpark van de stad Groningen. Het dankt zijn naam aan het oorspronkelijke ontwerp door stadshovenier Jan Godfried Becker, die het in 1765 aanlegde. Het bos kreeg acht paden die vanuit een centraal punt in verschillende richtingen liepen. Toen het park ruim een eeuw later (tussen 1882 en 1883) werd uitgebreid, werd de geometrische Franse stijl vervangen door de toen populaire Engelse landschapstijl. De bekende tuinarchitect Louis Paul Zocher (1820-1915) – die ook onder meer het Vondelpark in Amsterdam en Het Park in Rotterdam ontwierp – verving de rechte lanen door slingerpaden, legde heuvels aan en plaatste in het centrale middelpunt een vijver.

In de jaren '70 en '80 werden in het park regelmatig popconcerten gegeven onder de naam *Sterren in het Bos*, wat gezien kan worden als een voorloper van festival Noorderzon. Tegenwoordig worden er in de zomer nog altijd kleine concerten georganiseerd in de muziekkoepel onder de naam *Sterrebos Live* en vindt het jaarlijkse poëziefestival *Dichters in het Donker* hier plaats. De muziekkoepel werd in 1928 ontworpen door stadsarchitect Siebe Jan Bouma, die in zijn werk een voorkeur had voor de Amsterdamse Schoolstijl.

STERREBOS.

Audiofragment: waan je bij een concert in het Sterrebos

De Kempkensberg was ooit een 'strategische' heuvel ten zuiden van de stad Groningen. De heuvel lag op een deel van de Hondsrug en was hoog genoeg om de stad en het slagveld dichterbij de stad goed te kunnen overzien. Hier kon de vijand zijn voordeel mee doen. De bisschop van Münster, Bernhard von Galen (ook wel Bommen Berend genoemd door zijn veelvuldige gebruik van kanonnen), maakte daar in 1672 goed gebruik van en probeerde vanuit die plek de stad te beschieten en bezetten. In de periode 1688-1692 is de heuvel daarom grotendeels afgegraven.

In 1698 werd vervolgens begonnen met de aanleg van een verdedigingswerk: de Helperlinie. Deze werd ontworpen door Menno van Coehoorn, toen de ingenieur-generaal van de verdedigingswerken in de Nederlanden. De Helperlinie bestond uit grachten, natte en droge sloten en gemetselde muren en was 2,5 km lang. Het was voor die tijd een heel nieuwe vorm van vestingbouw en nog altijd het grootste bouwwerk in Noord-Nederland. De Helperlinie is uiteindelijk nooit gebruikt, waarschijnlijk omdat het bij voorbaat al genoeg afschrikte.

In de 19e eeuw werd de Helperlinie afgebroken.

Foto: plattegrond van de Helperlinie (1630-1750)

KEMPKENSBERG.

De tien kubussen die hier in een cirkel staan, zijn allemaal van gelijke grootte, maar van verschillende materialen gemaakt. Het *Kubusproject* bestond oorspronkelijk uit dertig kubussen, die vanaf 1976 deel uitmaakten van een groot omgevingsproject ter ere van de toenmalige nieuwbouw.

Kunstenaars Eugène Terwindt (1941) en Karl Pelgrom (1927-1994) werkten samen aan de opdracht. Terwindt had zowel een achtergrond in de beeldende kunst als in architectuur. Voor hem was het belangrijk dat zijn kunstwerken pasten bij de gebouwen in de omgeving. Hij gaf zijn werken ook graag een duidelijk geometrisch patroon en forse afmetingen. Pelgrom vond dat kunst organisch moest opgaan in de omgeving. Beide visies kwamen samen in het *Kubusproject*.

Verspreid over het terrein en de gebouwen stonden de kubussen in verschillende materialen en uitvoeringen zoals marmer, brons, cortenstaal, metaal en hout.

Niet alle ambtenaren in de kantoren waren toentertijd enthousiast over het *Kubusproject*. Sommige kubussen werden verwijderd of verplaatst naar de kelder. Van de kubussen die nog in goede conditie waren, maakte Terwindt in 2014 deze nieuwe opstelling.

De Kempkensberg is een van de iconen van de skyline van Groningen. Het gebouw is ontworpen door het internationaal gerenommeerde architectenbureau UNStudio, die ook de Erasmusbrug in Rotterdam ontwierp. In de volksmond wordt dit kantoorgebouw van de Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO) en Belastingdienst ook wel het 'cruiseschip' genoemd, maar de echte naam van het pand is vernoemd naar de heuvel die zich vroeger op deze plek bevond. Het gebouw verving in 2011 de vier oudere kantooortorens uit de jaren '70 en '80.

Tijdens de Koude Oorlog werd in de jaren '70 onder de torens een atoomkelder gebouwd, met een noodstroominstallatie en een eigen drinkwatervoorziening. Deze diende in geval van nood als schuilplaats en commandobunker voor het stadsbestuur en andere belangrijke personen. Voor de bouw van het huidige pand werd de atoombunker gesloopt.

6

KEMPKENSBURG.

STADSTUIN.

Het gebouw wordt omringd door een stadstuin van ruim duizend vierkante meter, ontworpen door Lodewijk Baljon (1956). In de tuin zijn 55.000 vaste planten in 200 soorten gepland. Bij het ontwerp van de tuin hield Baljon rekening met de harde wind die rond hoge gebouwen kan ontstaan: hij creëerde een goed windklimaat door speciaal ontworpen windschermen en meerstammige bomen. Een langgerekte vijver reguleert de waterhuishouding van de tuin.

Op het hoogste punt, op een centraal kruispunt van wandelpaden, staat een lichtsculptuur. De twee masten zijn geïnspireerd op baltsende jan-van-genten. Het beeld verwijst naar de twee rijksdiensten in het gebouw en naar het samenkomen van twee werelden: de bijzondere ecologie van het Sterrebos en de menselijke wereld van werknemers en omwonenden.

7

Deze zilverkleurige sculptuur symboliseert getallen en verwijst naar het werk dat dagelijks in het kantoorgebouw van DUO en de Belastingdienst wordt uitgevoerd. Het kunstwerk bestaat uit vijf geschakelde aluminium elementen die deels min of meer ringvormig zijn en deels 'samengevouwen' zijn. Je zou er ook Nibb-it chips in kunnen zien. Het werk is niet alleen bedoeld om naar te kijken, maar juist óók om in en op te klimmen.

Rock 'n Roll is ontworpen door de Britse kunstenaar Richard Deacon (1949). Deacon gebruikt bij voorkeur alledaagse en industriële materialen – behalve aluminium onder meer hout, staal, pvc en golfkarton – in zijn werk en hij laat lasnaden, bouten en lijm graag zichtbaar. Zo wil hij de beschouwer betrekken in het maakproces.

Rock 'n Roll werd gemaakt in opdracht van de Dienst Uitvoering Onderwijs.

ROCK 'N ROLL.

Audiofragment: in deze compositie is *Rock 'n Roll* als instrument gebruikt

Op de hoek van de Kempkensberg en de Engelse Kamp staat een stenen herdenkingsmonument dat herinnert aan de in Groningen geïnterneerde Britse militairen tijdens de Eerste Wereldoorlog en aan de door hen opgerichte Engelse vrijmetselaarsloge *Gastvrijheid Lodge*. Het werk is in 1990 gemaakt door de Groninger kunstenaar en vrijmetselaar Jacques Hammes. Het gedenkteken heeft de vorm van een ruwe kubus, een vrijmetselaarssymbool.

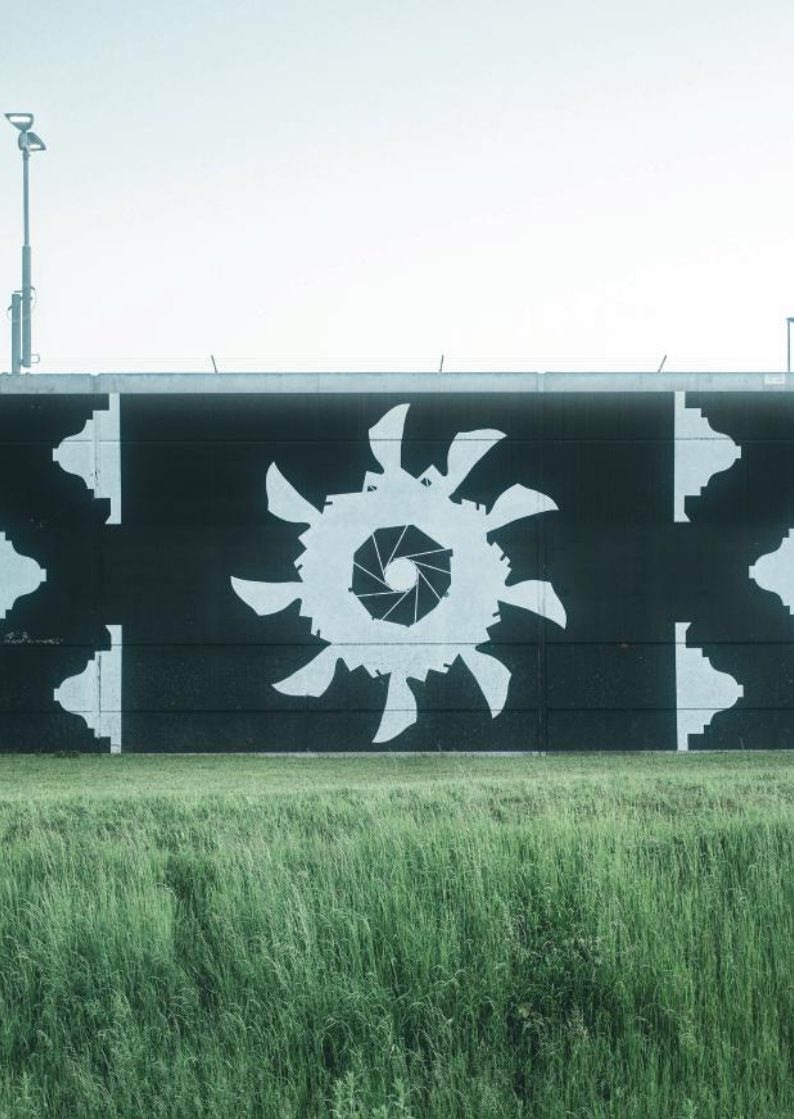
Op deze plek achter de huidige Van Mesdagkliniek werd tijdens de Eerste Wereldoorlog een barakkenkamp ingericht dat in Groningen al snel het 'Engelse Kamp' ging heten. De Engelsen zelf noemen het 'Timber Town' ('Plankenstad'), naar de houten barakken van het kamp. In het kamp verbleven vanaf 1914 tot aan het eind van de Eerste Wereldoorlog 1500 manschappen. Om verveling tegen te gaan, had het kamp ook allerlei voorzieningen voor sport, ontspanning, muziek en toneel. Groningers mochten op zondagmiddag het kamp bezoeken, wat erg populair was. Hierdoor ontstonden verschillende relaties tussen Engelse soldaten en Groningse meisjes, die soms leidden tot buitenechtelijke kinderen – na de oorlog keerden de meeste Britse soldaten weer terug naar hun land.

Audiofragment: waan je tussen de Britse militairen in 'Timber Town'

8

GEDENKSTEEN INTERNERINGSKAMP.

De 19e-eeuwse Van Mesdagkliniek ziet er met haar torens, kantelen en zware toegangspoort uit als een onneembare vesting, maar de achterkant van het gebouw oogt vriendelijker. Kunstenaar Nic Bezemer (1955) bracht op twee buitenmuren een serie afbeeldingen aan: drie zwart-witvoorstellingen op de ene muur, die gespiegeld worden op de andere muur. Bezemer wilde met zijn werk de beklemmende en negatieve associaties die een gevangenisgebouw vaak oproept doorbreken. Ook wilde hij de 'muur' tussen gedetineerde en voorbijganger doen verdwijnen, vanuit de gedachte dat we allemaal deel uitmaken van de maatschappij.

9

MUURSCHILDERING VAN MESDAGKLINIEK.

De entree naar Helpman wordt gemarkeerd met een kunstwerk aan weerszijden van de weg. Kunstenaar Bernadet ten Hove (1957-2019) wilde de historische betekenis van de plek benadrukken. De gracht – die nu Helperdiepje heet – vormde tot 1884 een belangrijke grens tussen stad en platteland. De Natte Brug die erover loopt, was ooit onderdeel van de vestingwerken die aan de zuidkant van de stad lagen.

De golving van de twee panelen suggereert de beweging van water. In de panelen zijn gaten aangebracht waardoor historische elementen in de omgeving zichtbaar blijven. Passanten die nu tussen beide panelen doorgaan, kunnen zo weer de grensoverschrijding ervaren.

10

PULS!

Audiofragment: luister naar een gedicht van de Groninger stadsdichter Myron Hamminga over de geschiedenis van dit gebied

De Hereweg was vroeger de belangrijke verbindingsroute over land tussen de stad en de 'rest van de wereld'. Vanuit het zuiden liep de route omhoog via de Hondsrug, die circa 200.000 jaar geleden in de voorlaatste ijstijd is ontstaan. De Hereweg lag op het hoogste deel.

De weg werd gebruikt voor verkeer en vervoer van goederen en in de loop der eeuwen ook veelvuldig door verschillende legers. Hieraan werd ook de latere naam ontleend: Heereweg. *Heir* of *heer* betekent namelijk leger.

Na de aanleg van het Sterrebos in 1765 werd de Hereweg meer een wandel- en recreatiegebied voor rijkere mensen. Ook lieten ze langs de weg buitenverblijven en theekeupels bouwen. In 1824 werd de Hereweg verhard.

De Hereweg begint bij de Herebrug en loopt tot de Natte brug. De Natte Brug was tot 1915 de gemeentegrens met Haren. Daarna raakte Haren Helpman – toen nog een buurtschap – kwijt aan de gemeente Groningen. Voorbij de brug verspringt de naam dan ook naar de Verlengde Hereweg.

HEREWEG.

Op de Natte Brug vind je nog een kunstwerk, al zit deze iets meer verstopt. In de stenen brugleuning bevinden zich aan weerszijden van de weg twee identieke bronzen plaquettes met daarop het wapen van de stad Groningen. Het werk is van Willem Valk (1898-1977). De tweekoppige adelaar van het wapen gaf hij gestileerd in laagrelief weer. Vanuit het midden van de plaquette waaieren de vleugels uit.

Willem Valk kwam in 1921 naar Groningen. Hij werd direct lid van Groninger kunstkring De Ploeg en gaf uiteindelijk 43 jaar lang les in beeldhouwen op Academie Minerva. Valks werk werd beïnvloed door de Amsterdamse School; een stijl waarin de beeldhouwkunst een integraal onderdeel vormt van de architectuur van een bouwwerk.

Verspreid door de stad zijn nog ruim twintig portretten, naaktfiguren en beelden voor gebouwen van hem te vinden. Hij kreeg daarvoor de officiële titel 'stadsbeeldhouwer'.

12

Deze bunker werd in 1950 gebouwd door het semi-geheime Korps Luchtwachtdienst om (vijandelijke) vliegtuigen uit de Sovjet-Unie te signaleren. De luchtwachters op deze 'uitkijkpost' speurden op zicht en gehoor het luchtruim af. Door de komst van straaljagers en betere radartechniek werd observatie op deze manier overbodig en werd het KLD uiteindelijk in 1968 opgeheven. Daarna kreeg de bunker een nieuwe militaire functie als oorlogscommandopost van de landmacht, tot ook die functie verviel eind jaren '80.

In de jaren '90 werd de bunker gekraakt en werd het een bekende plek voor filmavonden en punk-, house- en rockfeesten met dj's uit binnen- en buitenland. Uit deze periode stammen ook de bijzonder gekleurde muren en graffiti-kunstwerken. De gemeente gedoogde dit, totdat er nieuwbouw kwam en de nieuwe omwonenden eisten dat de activiteiten stopten.

Immiddels zijn de gebruikers van deze bunker een stuk kleiner geworden: de constante lage temperatuur van de bunker maakte het een ideale overwinteringsplek voor vleermuizen. Net als het Sterrebos en het R.K. Kerkhof aan de Hereweg is de bunker belangrijk voor de vleermuispopulatie in Groningen.

BUNKER.

Audiofragment: waan je in de bunker door de jaren heen

De Papiermolen was een van de eerste moderne openluchtzwembaden van Nederland en is het enige openluchtbad dat een beschermd rijksmonument is. De naam van het zwembad is een verwijzing naar de 18e-eeuwse papiermolen die ooit op deze plek stond en het daaromheen ontstane buurtschap.

Hoewel het van de buitenkant niet te zien is, heeft dit zwembad, dat dateert uit 1955, een bijzonder ontwerp. Architect Jac. Koolhaas (1913-2010) heeft zich laten inspireren door de omgeving – het historisch verdedigingswerk Helperlinie komt in het ontwerp van de baden terug – maar ook door zwembaden in Zwitserland en het Olympisch Zwemstadion in Helsinki. Hij vouwde de vijf bassins als het ware om een eiland die via betonnen boogbruggen en doorgangen te bereiken is. Op het 'eiland' bevindt zich de badmeesterspost. Naast een hoofdgebouw met kleedruimten kreeg het een speel- en zonneweide en een tribune met 900 zitplekken. De originele muurschildering door architect Jaap Wilhelm (1911-1971) van de zestig meter lange tribune is in 2019 tijdens een grote renovatie van het bad in ere hersteld.

13

DE PAPIERMOLEN.

Koolhaas hield bij het ontwerp al rekening met de aanleg van de zuidelijke ringweg. Het hoofdgebouw fungeerde namelijk ook als afscheiding tussen het recreërende publiek en het verkeer. Vanuit het zwembad zijn de kenmerkende hellingbanen aan het hoofdgebouw (bekend als 'slakkenhuis') te zien, die de kleedruimtes via een waadgoot verbonden aan de bassins. In de jaren '90 werden deze verplaatst naar een nieuwe kleedaccommodatie midden op het 'eiland'. Het hoofdgebouw biedt nu ruimte aan kantoren en ateliers.

Foto: openluchtbad de Papiermolen tijdens een zomerse dag in 1955

De geschiedenis van de Papiermolen begint in 1733, toen Wessellus Sevensteern een molen liet bouwen die papier maakte uit lomp en katoen. De plek was geschikt omdat het water er zo schoon was. Sevensteern zag dat er een grote vraag naar papier was ontstaan door de groei van het aantal boekdrukkerijen en studenten in de stad. Rond 1750 begon er langzamerhand een buurtje om de papiermolen te groeien. Toen na de uitvinding van de papiermachine het handmatig maken van papier naar verhouding te duur werd, is de molen in 1843 gesloopt.

Het idyllische buurtschapje – geliefd bij stad- jers voor een ommetje, maar ook bij schil- ders van De Ploeg – bleef bestaan, tot de komst van het zwembad. Rond 1950 waren veel van de arbeidershuisjes in uitzonderlijk slechte staat door achterstallig onderhoud. Sommigen waren al onbewoonbaar verklaard. De gemeente wilde van de woningen af en de bouw van het nieuwe zwembad bood uitkomst. De laatste bewoners van het buurt- schap vertrokken, tegen hun zin, in 1958.

BUURTSCHAP DE PAPIERMOLEN.

Foto: de laatste woningen van
buurtschap de Papiermolen (1953)

Het *Geheugenbalkon* biedt de eerste jaren zicht op de verbouwing bij de zuidelijke ringweg waar de weg onder de grond verdwijnt. Daarna op het nieuwe Zuiderplantsoen.

Het Zuiderplantsoen gaat bestaan uit het groen op de deksels van de verdiepte ligging, de kantoorruimte van DUO/de Belastingdienst en het Sterrebos. In de jaren '60 werd het Sterrebos doorsneden door de aanleg van de zuidelijke ringweg. Nu de zuidelijke ringweg onder de grond gaat, kunnen de twee delen van het bos weer één geheel worden.

In het Zuiderplantsoen wisselen bos en open ruimtes elkaar straks af.

14

GEHEUGENBALKON.

Audiofragment: de architecten van Studio L.A. lichten een tipje van de sluier op wat er in de toekomst rondom deze plek zal ontstaan

Foto: artist impression van het toekomstige Zuiderplantsoen. Onderdeel van het project Aanpak Ring Zuid

SAMENSTELLING

Tynke Boomsma
Krijn Bakker
Ansjelly van Veen
Nicoline Wijnja

TEKSTEN

Regina Zwaagstra

FOTOGRAFIE

Sebastiaan Rodenhuis

HISTORISCHE BEELDEN

Groninger Archieven

GRAFISCH ONTWERP

Tim Romkes, Studio RATATA.nl

AUDIO

Jelmer Althuis, The Sphere of Sound

DRUKWERK

Zalsman Groningen B.V.

Mede mogelijk gemaakt door
de gemeente Groningen en
Combinatie Herepoort

KUNSTPUNTGRONINGEN.NL

